

Marosz Diána

A két XVIII. századi gyöngyösi betlehemes mise szlovák gyökerei

1942-ben Pásztor Lajos régi magyar betlehemes játékokat keresve a gyöngyösi ferences könyvtárban két mise kéziratára bukkant. A kézirat Georgius Zrunek ferences szerző tollából származik, 1767-ből. A misék sajátos jelentőségét az adja, hogy bennük a latin ordinárium szövege magyar nyelvű, betlehemes játékra emlékeztető betétekkel van trópuszerűen megtűzdelve, és mindezidáig „első és egyetlen példái a betlehemesek ilyen felhasználásának XVIII. századi zenénkben”.¹ A kiadásra előkészített anyag és a kézirat a második világháború alatt elkallódott, ennek ellenére Rajeczky Benjamin 1955-ben cikket ír a két miséről néhány megmaradt jegyzet és kottarészlet alapján.² Pásztor Lajos ezzel egy időben angol nyelvű tanulmányban ismertette a gyöngyösi betlehemes játékokat.³ Néhány évtizeddel később, 1986-ban maga Pásztor Lajos kiadta a betlehemes misék kottáját az Irodalomtörténeti Közleményekben, hosszabb tanulmány kíséretében, melyben Rajeczky és Szabolcsi Bence e misékről írt véleményét is közzétette.⁴ E tanulmányok alapján több magyar kutató is említi a gyöngyösi miséket.⁵ Feltűnő azonban, hogy egyikük sem ismeri e betlehemes misék kortárs (egy évvel korábbi) szlovák nyelvű változatát. Pedig a szlovák verzió ismerete nélkül nem lehet teljes a magyar nyelvű misékről alkotott kép és keletkezésük körülményeinek kutatása sem.

Mi lehet az oka, hogy a szlovák szakemberek és zeneszerető közönség körében általános megbecsülésnek örvendő szlovák nyelvű misék (különösen az első mise közismert) ennyire elkerülték a magyar kutatók figyelmét? A legvalószínűbb magyarázat abban keresendő, hogy a két szlovák betlehemes misét egészen 1989-ig egy másik szerzőnek tulajdonította a szlovák zenetudomány. Az 1930-as években két kutató, Dobroslav Orel és Celestín Lepáček egymástól

Marosz Diána szlovák-lengyel filológus, fordító. Jelenleg Zsolnán él, az ARCUS Régizene Együttes és a Schola Solnensis alapítója és művészeti vezetője.

¹ RAJECZKY Benjamin: „A gyöngyösi pásztormisék (1767)”, in *Zenetudományi tanulmányok IV.* 1955. 99.

² Uo. 99–101.

³ PÁSZTOR Lajos: „Two Franciscan Christmas High Masses Containing Hungarian Shepherd Plays”, in *Archivum Franciscanum Historicum.* 1950. 411–432.

⁴ Uő: „Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1986/4. 407–456.

⁵ Vö. DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Budapest 1983. 170; BÁLINT Sándor: *Karácsony, Húsvét, Pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest 1973. 97–98; PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században.* Budapest 1993. 26; MURÁNYI Róbert Árpád: „A gyöngyösi ferencesek zenei kéziratái”, in *Zenetudományi dolgozatok* 2000. 31–36.

függetlenül arra a következtetésre jutott, hogy a zsolnai ferences kolostor könyvtárában talált,⁶ többek között a két betlehemes misét is tartalmazó, két kéziratos gyűjteményből álló ún. *Zsolnai kancionále* (*Žilinský kancionál*) szerzője Edmund Pascha ferences páter. Tették ezt a második kézirat (*Prosaes Pastorales*) címdoldalán található adat alapján: „*Compositae et conscriptae a Patre Claudiano Ostern*” (Claudianus Ostern Pascha álneve volt, melyet Dobroslav Orel fejtett meg.)⁷ Ladislav Kačič szlovák zenetörténész, a téma szakavatott kutatója viszont alapos vizsgálat után arra a következtetésre jutott, hogy az egész mű szerzője, ill. lejegyzője nem Pascha, hanem egy fiatalabb rendtársa, Georgius (Juraj) Zrunek volt. Ezt a felfedezését 1989-ben tette közzé.⁸

Mielőtt tehát tovább haladnánk, érdemes közelebbről is megvizsgálunk az említett *Zsolnai kancionálét*.⁹ A Zsolnán készült, 1766-ra datálható mű¹⁰ két kéziratból áll: *Harmonia Pastoralis* — *Prosaes Pastorales*. Az első kézirat tartalmazza a két latin-szlovák karácsonyi misét, valamint a *Tota pulchra* latin antifónát. A második kézirat 25 szlovák karácsonyi, újévi és vízkereszti pastoráléból áll.

A múlt század nyolcvanas éveinek végéig Zrunek munkái közül a következők kerültek elő: *Liber Sacrorum* — misék gyűjteménye, amelyet 1781-ben hagyott a zsolnai kolostorban, a *Praeconium Mariale* c. gyűjtemény (1761) címlapja (később az egész gyűjtemény is megkerült), amely Mária-antifónákat és litániákat tartalmaz, a Pásztor Lajos által felfedezett gyöngyösi *Laboritium ... quadripartitum*, amelyben többek között a magyar betlehemes misék találhatók, egy 1773-ban Bártfán újraírt XVII. századi passionálé, továbbá egy névtelen mise-gyűjtemény (Országos Széchényi Könyvtár), amelyet a váci kolostornak készített.

⁶ A szóban forgó gyűjteményt 1930-ban fedezte fel Celestín Lepáček ferences irodalomtörténész két másik művel együtt: „1930-as szlovákiai tanulmányutam során [Pascha] három gyűjteményét találtam meg: egy kancionálét és két passionálét. A kancionálé két részből áll: *Harmonia Pastoralis* és *Prosaes Pastorales*.”

I. *Harmonia Pastoralis*. A ferences rend zsolnai kolostorának könyvtárában található kézirat. 50 oldalas, mérete 37x23 cm. Bekötve. Pásztormiséket tartalmaz. A misék latin szövege népnyelvű karácsonyi énekekkel van át- meg átszöve. Az orgonaszólók pásztori hangszerekkel —sípokkal, furulyákkal, kürtökkel stb.— kísért karácsonyi énekekkel váltakoznak.

II. *Prosaes Pastorales. Compositae et Conscriptae a Patre Claudiano Ostern Solnae*. Másik kéz által írt kezdőbetűk: Ed. Pa. (Edmund Pascha). A zsolnai ferences könyvtárban található kézirat. A *Harmoniához* csatolt, 52 oldalas, mérete 37x23 cm.” Celestín LEPAČEK OFM: „Kancionále a pašionále františkána Edmunda Paschu”, in uő: *Františkánsky prínos do slovenskej literatúry (výber z diela)*. Bratislava 2005. 129.

⁷ A Claudianus (sánta) név Pascha egészségi állapotára utal (betegsége miatt nehezen tudott járni, a róla fennmaradt ábrázoláson is mankóval látható), Ostern pedig vezetéknevének német fordítása. Vö. i.m. 129.

⁸ Ladislav KAČIČ: „Juraj Zrunek — autor Harmonie pastoralis?“, *Hudobný život* 1989/26. 10.

⁹ A kézirat ma a Matica Slovenská turócszentmártoni könyvtárában található, jelzete A XXXVIII/10, SK-Mms.

¹⁰ Vö. P. Georgius ZRUNEK OFM: *Missa I pro Festis Natalitiis (ex Harmonia pastoralis)*. Bratislava 1993. Szerk. L. Kačič. 3.

A zsolnai rendház *historia domus*-ában az 1766-os évszám mellett azt a bejegyzést olvashatjuk, hogy Zrunek az itteni kolostorban a következő műveket készítette el, miközben Edmund Pascha páter segített neki:

1. *Missae ordinariae et aliquae de Requiem, ac antiphona Stella Coeli,*
2. *Lytaniae Lauretanae multiples, antiphonae post completorium per annum cantari solitae et antiphonae Tota pulchra,*
3. *Missae, cantilenae, lytaniae et antiphonae Tota pulchra pro festis natalitiis,*
4. *Missae de Requiem cum suis cantilenis.*¹¹

Vševlad Jozef Gajdoš OFM, a ferences rend szlovák vonatkozásainak kutatója még úgy vélte, Zrunek jelenleg fellelhető munkái közül egyik sem azonosítható e négy művel.¹² Kačič szerint viszont a zsolnai krónikában említett második gyűjtemény azonos a *Praeconium Mariale* cíművel, mivel annak tartalma pontosan megfelel a 2. pontban felsoroltaknak, sőt a címlapján a *Liber Secundus* felirat is szerepel.¹³ A harmadik gyűjtemény pedig Kačič szerint azonosítható a *Harmonia Pastoralis — Prosaes Pastorales* kézirattal. Ezt azzal indokolja, hogy a restaurálás közben a kötésből kivett töredékek között olyan darabkák találhatók, melyek arról tanúskodnak, hogy a gyűjtemény címlapján a *Praeconium Mariale* címlapjéhez igen hasonló szöveg volt.¹⁴ A kézirat részletes elemzése során Kačič megállapítja, hogy a két mise szövege és kottája egyaránt Zrunek kezétől származik. Pascha csak a *Prosaes Pastorales* szövegeit írta, kivéve a kötet utolsó négy darabját, melyeknek kottája is az ő írása. Valószínű tehát, hogy Pascha csupán befejezte a gyűjteményt Zrunek után.

Érdekes, hogy míg a magyar szakirodalom nem tud a szlovák misékről, addig a szlovák gyakran hivatkozik a betlehemes misék magyar változatára, sőt, ezeket egyenesen fölhasználja Zrunek szerzőségének bizonyításához. A magyar változat mindkét miséje alatt ugyanis a következő szöveg olvasható: *Gyöngyösini Mense Decembri Anno 1767 Fr. Georgius Zrunek*. Kačič szerint ez igen meggyőző bizonyítéka annak, hogy a misék Zrunek saját kompozíciói, nemcsak lejegyezte őket.¹⁵ Ugyanezt feltételezi Pásztor Lajos is.¹⁶ Mária Jana Terrayová zenetörténész 1987-ben, az akkor még Edmund Pascha neve alatt közzétett első karácsonyi mise facsimile kiadásának előszavában szintén megemlíti a magyar változatot, de ő még úgy véli, Zrunek csak lemásolta Pascha

¹¹ *Historia domestica conventus Solnensis Fratrum Minorum ... in ordinem redacta anno 1782*. Bejegyzés az 1766-os évnél, a 72. oldalon. Idézi: Vševlad Jozef GAJDOŠ OFM: *Františkáni v slovenskej literatúre*. Cleveland, Ohio 1979. 199.

¹² Uo. 198.

¹³ KAČIČ: i.m.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo; ZRUNEK: i.m. 4.

¹⁶ PÁSZTOR: i.m. 414–415: „A számozatlan lapokból álló, folió alakú kézirat egy-két későbbi beírástól eltekintve egy kéz írása, minden bizonnyal Zrunek György, akinek neve nemcsak a címlapon szerepel, hanem mind a két mise után is, jelezni akaróan ezzel is azt, hogy a két betlehemes mise, eltérően a kötet többi részétől, az ő alkotása.”

miséit.¹⁷ Hozzá kell tennünk, hogy Terrayová nem ismerte a magyar változat teljes kottáját, csak Rajeczky cikkét, és az abban közölt néhány dallamból következtetett arra, hogy a misék azonosak.

A szerzőség kérdésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a ferences rend szellemiségével összhangban a ferences szerzők által írt vagy lejegyzett zene 95 százaléka név nélkül maradt fenn. Ezt a jelenséget írja le az „*Opus Franciscanum*” megjelölés, amely azt hivatott kifejezni, hogy minden mű a rend tulajdona, mindenki közös kincse, s ebből a szémszögből nézve a szerző személye egyáltalán nem fontos. Ezzel magyarázható az is, hogy a ferenceseknél teljesen elfogadott és mindennapi gyakorlat volt az egyes művek saját kompozíciókban való felhasználása, átírása, egyes részek önkényes kihagyása vagy éppen újakkal való kiegészítése.¹⁸ Erre több példát láthatunk e karácsonyi misék esetében is: a magyar változatban maga Zrunek jelentősen módosított a szlovákhhoz képest: egyes részeket átírt, másokat kihagyott vagy leegyszerűsített, megint másokat újakkal helyettesített. Ennek oka Kačič szerint abban keresendő, hogy Zrunek a kisebb kolostor lehetőségeihez alakította művét.¹⁹ Érdekességként megemlíthetjük azt is, hogy a szlovák misék kéziratában található jó néhány későbbi, másik kéz által írt bejegyzés, melyek arról tanúskodnak, hogy az utódok nem voltak megelégedve a népnyelvű szövegek vaskosságával („*nihil valet*”, „*nihil valet textus*”, „*hic textus slavonicus nihil valet*”).²⁰ Sőt, a XIX. század első felében az első betlehemes misének több új változata is született, amelyekből szinte az összes szlovák nyelvű rész hiányzik, de a többivel is igen szabadon bántak az átírók: néhányat fölcseréltek, illetve egy másik barokk szerző (P. Bajan) művével toldottak meg.²¹

A misék keletkezése szempontjából hasznos, ha felvázoljuk Zrunek életrajzát, annál is inkább, mivel e tekintetben pontatlanságok tapasztalhatók az eddigi szerzők által közölt adatokban. Mi elsősorban Ladislav Kačič kutatásaira támaszkodunk.²²

Georgius Zrunek 1736. március 19-én született Vnorovyban (Morvaország). A kerestségben a Jozef nevet kapta. Apja, Karol tanító volt, később templomi orgonistaként működött. Jozef az első, róla fellelhető adat szerint 13 éves korában egy évig a kroměříži piarista zenei szeminárium diákja volt. Később a nagyszombati jezsuitáknál tanult retorikát. 1754-ben lépett be a ferences rendbe, és

¹⁷ Mária Jana TERRAYOVÁ: *Edmund Pascha a jeho Vianočná omša F dur*. Bratislava 1987. 8.

¹⁸ KAČIČ: „«Opus franciscanum» v zápise a zvukovej podobe”, *Slovenská hudba*, 18 (1992) 137.

¹⁹ Uő: „Juraj Zrunek – autor Harmonie pastoralis?”

²⁰ Vö. az első karácsonyi mise facsimile kiadásával: TERRAYOVÁ: i.m.; KAČIČ: „Medzi omšou a betlehenskou hrou”, in *Slovenská kresťanská a svetská kultúra. Studia Culturologica Slovaca 1*. Bratislava 1996. 91.

²¹ Az egyik átírás a „Pastorella Mixtur alla Sariss” címet viseli (Galgóc, 1808), a másik szerzője P. Vendelín Kuzma. Vö. KAČIČ: i.m. 91–92.

²² Vö. KAČIČ: „P. Juraj Zrunek OFM ako kazateľ”, in *Slovenská kresťanská a svetská kultúra. Studia Culturologica Slovaca 2*. Bratislava 2001. 65–72.

fölvette a Georgius (György) nevet. Beöltözésére a galgóci ferences kolostorban került sor 1754. április 30-án. A novíciusok anyakönyve Zruneket morvának tünteti fel („*Moravus*”), anyanyelveként a szlávot jelöli meg („*idioma nativitatis: slavonice*”).²³ Megemlíti továbbá, hogy közepesen tud németül („*germanice mediocriter*”), és hogy jó orgonista („*organista bonus*”). Az egyéves galgóci novíciátus után Zrunek rendi fogadalmat tett. 1755–1757-ben filozófiát tanult Alsósebesen, 1757–1760-ig teológiát a galgóci központi szemináriumban. Már tanulmányai alatt is orgonistaként működött. 1760-ban szentelték pappá. Ezután szinte éves gyakorisággal helyezték át egyik kolostorból a másikba, mindig aszerint, hol volt szükség jó orgonistára és zeneoktatóra. Pályafutásának állomásai:

- 1760 Körmöcbánya — orgonista, a novíciusok énekkatódja,
- 1761 Zsolna — orgonista, ének- és orgonaoktató,
- 1762–1763 Beckó — orgonista, ének- és orgonatanár,
- 1763–1766 Szokolca — az eddigi tisztségeken kívül itt működött először segédhítségként,
- 1766 Zsolna — orgonista és segédhítség,
- 1767 Gyöngyös — orgonista, szlovák nyelvű segédhítség, ének- és orgonaoktató,
- 1768–1769 Vác — orgonista, ének- és orgonaoktató,
- 1770–1772 Körmöcbánya — a zenei funkciók mellett először itt nevezték ki rendes hítségként,
- 1773–1774 Bártfa — az eddigiek mellett böjti hítség,
- 1775 Okolicsnó — orgonista, vasárnapi hítség és kereszttitigazgató,
- 1776 Poroszka — vasárnapi hítség, a Szent Ferenc Társulat igazgatója, orgonista, ének- és orgonaoktató, gyóntató,
- 1778–1780 Zsolna — itt fejeződött be Zrunek aktív híszónoki pályafutása, már csak zenei tisztségeket visel,
- 1781–1782 Eperjes — itt már „*praedicator*” titulussal szerepel, amelyet csak a sokéves híszónokok viselhettek,
- 1783–1789 Alsósebes — itt már csak orgonista és zeneoktatói posztot töltött be, majd 1788-ban házfőnökké választották, betegsége miatt azonban le kellett mondania.
- 1789. június 3-án halt meg Alsósebesen.

²³ A latin *Slavonicus* szlávot jelent, de a szlovák nyelvre is ezt a kifejezést használták. Éppen ezért Kačič Zrunek anyanyelveként a szlovákot jelöli meg. Vö. KAČIČ: *P. Juraj Zrunek OFM ako kazateľ*, 66. Ennek alátámasztására megemlíthetjük, hogy ugyanakkor Zrunek rendtársa, Edmund Pascha esetében az anyakönyvből a nemzetiségnél ugyanúgy „*Moravus*”, az anyanyelvnél viszont „*Bohemice*” szerepel. (Ladislav Kačič szóbeli közlése nyomán.)

Az életrajz fényében a következőképpen rekonstruálhatjuk a misék keletkezését:

1766 nyaratól Zruneket egy évre Zsolnára helyezték, ahol az orgonista állása mellett segédhítszónoki szerepet is betöltött.²⁴ Valószínűleg ekkor írta meg többek közt a szlovák-latin karácsonyi miséket. Egy évvel később, 1767 nyarán Zrunek Gyöngyösre került. Itt orgonistaként, szlovák nyelvű segédprédikátorként, valamint orgona- és énekotatóként működött. Gyöngyösön készítette el a *Laboritium ... Quadripartitum*²⁵ című gyűjteményt, amelyet a szalvatoriánus rendtartomány főnöke, Kernhofer György 1768-as névnapjára állított össze, és amelynek negyedik része a két magyar nyelvű betlehemes misét tartalmazza.

Pásztor Lajos tanulmányában több kérdést is felvet a misék keletkezésével kapcsolatban. Kinek volt Zruneken kívül szerepe a misék megírásában? Volt-e valamilyen jelentősége a rendfőnök személyének, illetve Gyöngyös magyar lakosságának? A magyarság vallásos életének egyik megnyilatkozása-e a két mise?²⁶ A későbbiekben hipotézist állít fel arra vonatkozólag, hogy a magyar szöveg alapján a magyar nyelvű betlehemezés élő szokás volt e vidéken, s valószínűleg Kernhofer gondolata lehetett, hogy a népszokást bevigye a templomba és a betlehemes játékot beillesse a karácsonyi misébe. E szerint az elmélet szerint Zrunek csak Kernhofer ötletének megvalósítója lett volna.²⁷ Tény, hogy Kernhofer szívén viselte a hívek vallásos életének formálását. A gyöngyösi ferences templomban 1760-ban az ő kezdeményezésére új Gyermekek Jézus-oltárt emeltek, amelyen egy Betlehemből hozott Gyermekek Jézus-szobor állt, kétoldalt Szűz Mária és Szent József, előtte a pásztorok szobrával, akik bárányt és sajtot nyújtanak át a Megváltónak. Karácsonykor ezt a szoborcsoportot áthelyezték a főoltárra, s az álló Jézus szobrát fölcserélték a jászolban fekvő kised szobrával.²⁸ Pásztor szerint az, hogy ez a betlehemes oltár és a két betlehemes mise szinte egy időben keletkezett (az oltár hét évvel korábban), „minden valószínűség szerint nem véletlen, hanem összefüggésben van egymással”.²⁹

Mindez további kérdéseket is felvet. Vajon tudott-e arról a rendfőnök, hogy Zrunek alig egy évvel korábban megírta a szlovák-latin betlehemes miséket? Ha igen, lehetséges, hogy valóban ő kérte fel Zruneket, írja meg a misék magyar változatát is. Ha viszont nem, akkor a kezdeményezést nem neki, hanem sokkal inkább magának Zruneknek kell tulajdonítanunk.

²⁴ KAČIČ: i.m. 68.

²⁵ Teljes címe: *Laboritium quod pertinet ad honestatem. Quadripartitum. Prima pars continet Antiphonas Ave, Salve etc. Secunda: Litanias diversas pro diversitate temporis. Tertia: Tota pulchra es Maria. Quarta: Harmoniam Pastorum ad cunas Jesuli.* Vö. PÁSZTOR: i.m. 414. A kéziratnak sajnos nyoma veszett.

²⁶ Uo. 416.

²⁷ Uo. 417.

²⁸ Ld. A gyöngyösi ferences kolostor *historia domus*-át. Idézi PÁSZTOR: i.m. 417.

²⁹ Uo. 417.

További érdekes kérdés, hogy ki írta a misék magyar szövegét. A szlovák és a magyar szöveg összehasonlításából kiderül, hogy a két szöveg nagyon hasonló, de a magyar mégsem szó szerinti fordítás (mivel verses formáról van szó, ez érthető is). Zrunek feltehetően nem tudott olyan szinten magyarul, hogy ő írhatta volna a magyar változat szövegét.³⁰ Talán egy gyöngyösi rendtársa segített neki. S egyáltalán: a magyar szöveg a szlovák fordítása, vagy esetleg közös forrása van mind a kettőnek?

Ha nem is tudunk minden kérdést megválaszolni, bizonyára nem lesz haszontalan, ha összehasonlítunk néhány szövegrészletet.

A szlovák, ill. magyar nyelvű betétek sora az első misében a Gloriában indul:

Bratrové, [v]stávajte.
Na retu volajte.
Zahynút nedajte.
Ozaj nás tu straši,
V tom našem salaši,
Počúvajte.

Bátyáim kelyünk fel.
Gyorsan indulyunk el.
Mennyünk sietséggel.
Mert most van nagy zengés,
Tanyánknál éneklés,
Vigyázzatok.

Počuj Jano vejdi ven,
Nech sa ozve, kerý ten,
Nech si neprefentuje
V salaši,
Nech si nerozkazuje.
A keď sa neponíži,
Že mu Juro poslúži,
Zahude mu na hlavje
Polenem,
Já ho dvakrát nerékнем.

Noszsza Miklós ugorj ki,
Lásd meg ki van odaki,
Minket ne háborgasson
Szálláson,
Itten ne parancsollyon.
Ha ő nekünk nem enged
Megrudallyuk elhidgyed,
Majd megfogjuk üstökét
Kedvünkre
Megragadgyuk két fülét.

Já sem jeden valach starý,
Dobre počúvajte,
Poslaný od starej rady,
Koho tu hledáte,
A keď mi nepovíte,
Veru sa osmjelím,
A vám bok s dreveným
Olejem namastím.

Az öreg pásztor én vagyok,
Jól rám hallgassatok.
Küldtettem a' társaimtúl,
Hogy ti mit akartok.
Ha ti meg nem mongyátok,
Azzal nem gondolok,
Majd az oldalaton
Görcsös bottal dudállok.

Majd kicsit később, szintén a Gloriában:

Ked sme sa zebraľi,
Poradme sa tady,
Čo si veznem.

Pásztorok minyájan
Legyünk egy tanácson
Az út felől.

³⁰ Vö. uo. 416.

Jeden vezne gajdy,
 Zagajduje všady,
 Kady pújdem.
 Na peci sú husle,
 Na lavici drumble,
 Píščalky sú v košári,
 Na hrebíku trúby,
 Juhás nech zatrúbi
 Tú včerajšú.
 Sláva Bohu Otcí,
 Nech jest rovnec moci,
 Ježišku malému,
 Dnes narozenému,
 Králičku našemu,
 Hop, hop, hop, hop.

Ó, Beránku tichý,
 Který snímáš hríchy,
 My sme k Tobje prišli,
 Príd' zas ty k nám, chceš-li,
 Nehanbi sa za nás,
 Že sme lidé hríšní.
 Zmiluj se nad námi,
 Chudími pastíri,
 My Tebe vítáme,
 Pri našem majíri,
 Tobje prinášáme
 Tu valaské syry.
 Prijmi naše dary,
 Které sme Ti vzali,
 Až nám víc požehnáš
 Naše koze bary,
 Zaskočí kerý-ten,
 Lepší Ťa obdarí.

Első léssen András,
 Mert igen jó dudás
 És furolyás.
 Mi juhászi módra
 Ugorjunk nótára.
 Bartos is jó hegedűs,
 Korsó mellett, mint tűz,
 Igen jól tud hozzá,
 Ha felhajtja.
 Utánunk jön János,
 Mert ő igen okos,
 Gyurka az izákkal,
 Ugy szép musikával
 Indúlyunk minyájan
 A városban.

Irgalmazz mi nekünk,
 Mert csak az szükségünk,
 Téged szépen kérünk
 Ártatlan kisedünk.
 Körtvélyt, almát adunk,
 Mert szegények vagyunk.
 Ó szelid bárányunk
 És kegyes Jésusunk,
 Mi jöttünk tehozzád
 És te jöj mi hozzánk.
 Mi bűnösök vagyunk,
 Te légy mi oltalmunk.
 Vedd ajándékinkat,
 Agyál minden jókat,
 Áld meg az nyájunkat,
 Szép sereg juhunkat,
 Minket egésségben
 Tarcs meg szeretetben.

A szlovák nyelvet nem ismerőknek is feltűnő, hogy a szótagszám és a rím a két változatban megegyezik. A magyar szöveg verstani elemzését Pásztor Lajos végezte el.³¹ Valószínűnek látszik, hogy a magyar szöveg a szlovák alapján készült (vagy esetleg mindkettő egy közös forrás alapján), nem pedig eredeti magyar népi szöveg felhasználásával, ahogyan azt Pásztor feltételezi.³² Ezzel

³¹ Ld. PÁSZTOR: i.m. 422–424.

³² „[...] a gyöngyösi játékok eredeti népi szövegét valószínűen egy 'poeta doctus' átformálta". PÁSZTOR: i.m. 422.

magyarázható az is, hogy az általános, az egész közép-európai térségben föllelhető egyezéseken kívül a gyöngyösi játékok szövege nem mutat szoros hasonlóságot más magyar betlehemesekkel, mint ahogyan azt szintén Pásztor megállapítja.³³

A szöveg mellett a másik fejtörőt a misék dallama adta a magyar tudósoknak. Helyesen azt feltételezték, hogy a dallamok egy részének forrása az „északi szláv szomszédságban keresendő”.³⁴ A misék dallamának vizsgálatánál először is az tűnik fel, hogy miként a szöveg latin-szlovák, ill. latin-magyar keverék, úgy a dallam is különböző stílusok első pillanatban talán meghökkentő egymás mellé illesztése. Az alap a kor gáláns stílusa, valamint a régebbi barokk hagyomány,³⁵ de ugyanilyen fontos szerepet tölt be a népi örökség. A szerző számos népi dallamot belekomponált művébe.³⁶ E dallamok közül meghatározó a pásztordal és a pásztortánc jelenléte.³⁷ E csoport legfőbb jellemzői: dúr hangsor (amely Terrayová szerint a szlovák-morva határvidék dallamvilágára utal,³⁸ de a szokásdallamokra általánosan is jellemző), dúr-moll kontraszt,³⁹ líd kvart használata, „bizonyos «pásztori» instrumentális jelleg”.⁴⁰ Jellegzetesek még a kíséret üres dudakvintjei, ill. a karácsonyi zene jellemző hangszerének, a pásztorkürtnek (*tuba pastoricia*) a hanganyagából átvett melodika (kvartszext-akkord felbontása).⁴¹ A felhasznált dallamok közül több közvetlen kölcsönzés, ahogyan azt már Rajeczky megállapította.⁴² A szlovák dallamkölcsönzések pontos azonosítása egy következő tanulmány témája lehet.

Ami a szlovák változat nyelvi sajátosságait illeti, a szerző szülőföldje, a morva-szlovák határvidék nyelvjárását használja, ill. helyenként nyugatszlovák nyelvjárási elemeket alkalmaz.⁴³ Talán nem felesleges megemlítenünk azt a magyar olvasónak bizonyára kevésbé ismert tény, hogy ebben az időszakban még nem létezett szlovák irodalmi nyelv. A szlovákok írásban a kodifikált irodalmi nyelv előtti, ún. „kulturális szlovákot” használták, mégpedig háromféle változatban: nyugat-, közép- és keletiszlovák dialektusban. E „kulturális” nyelv

³³ PÁSZTOR: i.m. 422. Hozzá kell tennünk, hogy Rajeczky Benjamin 1955-ös cikkében szintén arra a következtetésre jut, hogy „a magyar szövegek hazai betlehemeseinkben ismeretlen volta azt bizonyítja, hogy idegenből való fordítással van dolgunk”. RAJECZKY: i.m. 100.

³⁴ PÁSZTOR: i.m. 424.

³⁵ ZRUNEK: i.m. 4.

³⁶ „Magábanállóan érdekes a két pásztormisében az a technika, amellyel a szabadon variált népi dallamokat beékeli a németes rokokó keretanyagba.” SZABOLCSI Bencétől idézi PÁSZTOR: i.m. 426.

³⁷ TERRAYOVÁ: i.m. 5.

³⁸ Uo. 6.

³⁹ RAJECZKY szavaival: „dúrbaékelt mollfordulat”: i.m. 101.

⁴⁰ BÁRDOS Lajos jellemzése a „pastorale” hangulatú karácsonyi énekekről: „Magyar karácsonyi dalok a XVIII. századból”, *Zenei szemle* (1929) 61.

⁴¹ Vö. Eva KREKOVÍČOVÁ: *Slovenské koledy*. Bratislava 1992. 107; KAČIČ: *Medzi omšou a betlehemskou hrou*. 87; uő: „Ludové prvky v hudbe 17.-18. storočia”, *Pamiatky a múzea* (1997/2) 38.

⁴² RAJECZKY: i.m. 101; PÁSZTOR: i.m. 425.

⁴³ KAČIČ: *P. Juraj Zrunek OFM ako kazateľ*. 76; ZRUNEK: i.m. 4.

a XVI. századtól kezdett kialakulni a művelt réteg beszélt nyelve alapján. Igen erős hatással volt rá a cseh nyelv is, amelyet a szlovákok a XIV. századtól irodalmi nyelvként használtak.⁴⁴

Korábban már említettük, hogy Zrunek a misék magyar változatában jelentős módosításokat hajtott végre, valószínűleg a kisebb kolostor szerényebb zenéi lehetőségeihez mérten. Ami a misék hangszeres kíséretét illeti, a szlovák változat ünnepélyesebb előadásmódra enged következtetni, ahogy erre a kottában található számos, az orgonán kívüli hangszerre vonatkozó utasítás utal: „Cum clarinis“, „Idem inflatur flautá“, „Hic inflatur Tuba Pastoricia“ stb. Ezzel szemben a magyar változatban csak a „Tuba Pastorum“ szerepel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Gyöngyösön a misék előadásához nem használhattak más hangszereket is. Elmondhatjuk viszont, hogy a magyar változat aprólékosabb és konkrétabb utasításokat ad a szereplőkre nézve, ill. viselkedésüket illetően. Kačic ebből arra következtet, hogy a magyar változat esetében az előadásmód egyértelműen a színjátszás, az eljátszott betlehemes játék felé tolódott el.⁴⁵ A pásztoroknak a magyar változatban konkrét nevük van: Menalka és Miklós (a szlovák verzió csak első és második pásztorként említi őket). Érdekes jelenség a magyar változatban „Bíró Uram” jelenléte. Már Pásztor Lajos is megállapítja, hogy ez az elem a betlehemes játékokban szokatlan, s az, hogy csak egyetlen jelenetben szerepel, „talán arra vall, hogy idegen, a betlehemes játékokba kívülről bekerült elem”.⁴⁶ A szlovák variánsban „Bíró Uram” helyett ennél a szólnál (a bölcső körüli jelenetben) csak annyi olvasható: „Solo Tardiss[im]e. Affectuose”. Feltehetjük a kérdést: honnan s kinek az ötlete nyomán került hát a magyar változatba „Bíró Uram”? Ha nem is tudunk erre válaszolni, annyit érdemes megjegyezni érdekességként, hogy a Kodály által lejegyzett, menyhei éjféle mise egyik énekében is megjelenik a bíró alakja⁴⁷ (ahogy azt Rajeczky is megemlíti).⁴⁸

A magyar változat sajátossága az is, hogy pontosabb utasításokat ad az első mise Glóriájának végén elhangzó hangszertréfa kivitelezésére vonatkozóan. A pásztorok egymást ugratják, ki tudja szebben fújni hangszerét: (1. és 2. kottapélda).

⁴⁴ A korabeli szlovák nyelv kérdéséről bővebben ld. Jana SKLADANÁ: „Jazyk kázní P. J. Zruneka OFM”, in *Slovenská kresťanská a svetská kultúra. Studia Culturologica Slovaca 2*. Bratislava 2001. 157–158.

⁴⁵ KAČIC: „Juraj Zrunek — autor Harmonie pastoralis?”

⁴⁶ PÁSZTOR: i.m. 421.

⁴⁷ Kodály a Nyitra megyei Menyhe községben 1911-ben talált arra vonatkozó adatokat, hogy régen „az éjféle mise alatt szokás volt néhány olyan nóta, a melyenre 'táncolni is lehetett volna'. A hogy pedig az akkori kántor megeresztette hozzá az orgonát: tisztára úgy szólt, mint a duda”. Az offertóriumra énekelt nóta 2. versszakában szereplő Varga Gergely bíró a többi konkrét névhez hasonlóan valóban élő személy volt, akire a falubeli öregek még emlékeztek. Vö. KODÁLY Zoltán: „Régi karácsonyi énekek”, *Ethnográfia* (1916) 221–222.

⁴⁸ RAJECZKY: i.m. 102.

VII.

mi aztát jól tudjuk és igazán valljuk, hogy te Mesiás vagy - és szent vagy - Jesu Xte
és igazán valljuk, hogy te Mesiás vagy, tu solus - tu solus - Jesu Xte.

Tutti
Cum sancto, sancto spiritu, - sancto spiritu, - gloria Dei Patris A - - - men.

Füjd meg tehát ahog tudod trombitádod, - majd Gyurta is előhossa furolyádod,
Már inflatur
Tuba Pastorum
sed non bene
de hiában anyi csuhát elszagfáltál, az mikor te a musika
után jártál. Morsya próbáld meg négyegyszer, ha jól fújod, akkor kecsker,
adok egy buty - kas Pálirkaát *Inflatur
secundo
struttiker.* ójaj kerülcsak hagy bébet, mert nem adniék
egy vad körtvélyt ilyen csúfos musz. ezért. Hozd el Miklós a te penyéses Duda - dot,
mert te billegtetri aztát jobban tudod. *Inflatur
tertio
sed bene* Füjd meg Miklós hangosán,
hogy hallják meg menyájan Betlehemben. Füjd el tognapi nótád a Jézusnak ezzel szerzet szöphint s nem
menyájanak. *Tutti.* Dana, dana, dana, dana, dajdom dajdom, dana, dana, Amen.
re - do, cre - do in u - num

1. kottapélda. Hangszertréfa (magyar).

Madar most s'firi huly' nove zedval' sed namuzika' v' d'ektorovoj' chodni
 probuj' gese'z'e damu' s'f'ru's'ku' gese'z'i ro'v'ed'ess' Magister's'ne' palencho' on'fene'
 Ni'kil' valet' by'ho, sed' per'mo'z'um' in'bol'ub'u.
 Hic' inflatu' tuba' pastorica'
 g'g'g' p'ro's'm' ta' z'ane'ch'ag' ta' g'ese'z'e' ti' dam' g'eden' tu'rat'
 nerob' roez'i' h'ambu' v'ie'z'i. On'd'raj' roez'mi' tro'v' f'ar'f'age'ru' ro's's'at' s'ly' m'ud'or'
 b'oval' me'zi' Mu'z'ikan't'ij' ro's's'ad'ij' p'rv'ni.
 Hic' inflatu' tuba' pastorica'
 D'rub' On'd'raj'ko' roez'
 Tutti' cum' f'orc'z'o' Ni'kil' valet' by'ho

2. kottapéllda. Hangszertréfa (szlovák).

Jano, počni, jako umíš, na písčalku,
Však ti Jano zanotuje všelijakú.

Idem inflatur flauta

Nadarmo si štyri hukny nové zedral,
Keds' na muziku k rectorovi chodíval,
Probuj ješče, dám ti fruštuk,
Jestli vyvedeš majsterštuk,
Páleného, ovseného.

Hic inflatur 2da similiter

Jaj, prosím ťa, zanechaj tak,
Ješče ti dám jeden turák,
Nerob račší hanbu vječší.
Ondrej, vezmi tvú farfajku, všačs' ty múdry,
Bývals' mezi muzikanty všady prvni.

Hic inflatur Tuba Pastoricia

Trúb, Ondrejko, veselo,
Aby to všade znelo v Betlehemje.

—
—
—

Juro juž gajdy nadúvá,
Huk na pleco si zapíná,
Dobre hrajte,
Boha chválte,
Dajdom, dajdom,
Dajdom, dajdom. (a „Dobre hrajte“ dallamára)

—

Fújd meg tehát ahogy tudod trombitádot,
Majd Gyurka is előhozza furulyádot.

Hic inflatur Tuba Pastorum, sed non bene

De hiában annyi csuhát elszaggattál,
Az mikor te a musika után jártál.
Noszsa próbáld meg mégegyszer,
Ha jól fújod, akár kétszer,
Adok egy butykos pálinkát.

Inflatur secundo similiter

Ó jaj kérlek csak hagy békét,
Mert nem adnék egy vad körtvélyt
Ilyen csúfos musikáért.
Hozd el Miklós a' te penyéses dudádot,
Mert te billegtetni aztat jobban tudod.

Inflatur tertio, sed bene

Fújd meg Miklós hangossan,
Hogy hallják meg minyáján Betlehemben.
Fújd el tegnapi nótádot a Jésusnak,
Ezzel szerzesz szép hírt s nevet minyájunknak.
(a „Hozd el Miklós“ dallamára)

Dana, dana, dana, dana,
Dana, dana, dana, dana,
Dajdom, dajdom,
Dana, dana.

—
—
—

Amen. (kotta nélkül)

A következőkben tételenként röviden összefoglaljuk az első karácsonyi mise szlovák és magyar változatának különbségeit.

Kyrie

A bevezetés dallama a magyar változatban más. Az első két ütem dallama azonos az „Ó, Beránku tichý“ („Irgalmazz minékünk“) résszel a Gloriából, csak a ritmus különbözik. (3. és 4. kottapéláda)

Gloria

A magyar változattól hiányzik a második pásztor „Juž sem vykonal“ kezdetű recitativója. Ugyane szöveg („Már az dolgot elvégeztem“) megtalálható a magyar

Tutti Ande

Kyrie e - lei - son. Kyrie e - lei - son. Kyrie.

Kyrie Kyrie e - lei - son. e - lei - son.

Allo. Tutti.

Kyrie, Kyrie, Kyrie e-lei-son.

Kyrie, Kyrie, Kyrie e-lei-son, Kyrie e-

leison, Kyrie e-leison, Kyrie e - leison, Kyrie, Kyrie,

Kyrie e-lei-son, Kyrie e-lei-son, Kyrie e - lei-son.

Kyrie e - lei-son, Kyrie Kyrie, Kyrie e-leison.

3. kottapélda. Kyrie (magyar változat).

The image shows a page of handwritten musical notation for a Kyrie. On the left, there is a large, square, decorated initial letter 'K' with a black and white geometric pattern. To the right of the 'K', the music begins with the tempo marking *Ad lib. Tutti.* and the instrument instruction *rum Clarins.* The first staff of music contains the lyrics *Kyrie Kyrie Kyrie*. The second staff continues with *e lei-son Kyrie e lei-son Kyrie e*. The third staff has *lei-son e lei-son!*. The fourth staff is marked *Tutti Allegro.* and contains *Kyrie Kyrie Kyrie e e lei-son*. The fifth staff continues with *Kyrie Kyrie Kyrie e e lei-son*. The notation includes various note values, rests, and clefs, typical of 18th-century manuscript notation.

4. kottapélda. Kyrie (szlovák változat).

misében is, egy néhány ütemmel későbbi helyen, a dallama viszont recitativo helyett egy közismert pastore a *Prosae Pastorales*-ből (*Do hory, do lesa, valasi*). Ugyanígy hiányzik a magyar változathoz a recitativót követő orgonaszóló és ária („Laudamus te”). Ez a latin szövegrész a magyar változatban csak néhány ütemre korlátozódik, majd ez után következik a már említett „Már az dolgot elvégeztem”.

A „Domine Deus” szövegrészben a szlovák változat minden latin sor után beiktat egy szlovákot is, a magyarban ellenben a latin szöveg egésze után következik egy tömbben a magyar („Pásztorok minyájan legyünk egy tanácson”).

A „Cum Sancto Spiritu” rész dallamának első ütemeiben kisebb változtatás figyelhető meg.

Credo

Csekély vagy jelentősebb dallamváltozások találhatók a következő szövegrészekben: „Credo, credo”, „Et ex Patre natum...”, „Deum verum de ...”, „per quem omnia”, „Ó, Boství veliké/Melly nagy csuda”.

A szlovák változat „To pro naše telo” korabeli múzenét idéző dallama a magyar verzióban teljesen hiányzik, helyette a „Most azért hálát adjunk” szöveg népi dallammal jelenik meg.

A „Protož jemu dekujme/Martzi hozz egy juhocskát” rész dallama szintén módosul.

Az „Et iterum” pásztorokürt-imitáló rész a magyar misében némileg egyszerűsödött, és teljesen hiányzik a szlovák változatban ezt követő „Hej, hej, hej”.

A „Když přijdeš súdit/Midőn ítilni fogsz” a szlovákban két-, a magyarban viszont csak egyszólamú.

A „légyen gondod ketskére, ne légyen kár ezekben” a magyarban betoldás, a szlovákban nincs megfelelője.

Sanctus

Az első rész („Sanctus”) dallamában kisebb változtatások figyelhetők meg. A második rész („Osanna”) esetében a szlovák változatban a latin szöveg két-szólamú szlovák betétekkel váltakozik, míg a magyar verzióban a magyar szöveg teljesen hiányzik.

A szlovák misék hangneme F-dúr, a magyar változat viszont G-dúrban van.⁴⁹

Meg kell említenünk még egy eltérést: a szlovák misékben sokkal több helyen fordul elő bővített kvart (modális színezet), mint a magyar változatban. Mi lehet ennek az oka? Tudatos döntés vagy csak az átírás közbeni figyelmenyletség? Annyi bizonyos, hogy akadnak a kottában gyanús helyek, például az I. Glóriában a „Domine Deus” rész, amelyben a szlovák változatban mindennél következetesen líd dallam van bővített kvarttal, míg a magyarban két

⁴⁹ Kačić feltételezése szerint a szlovák misék eredeti hangneme is G-dúr lehetett. Vö. KAČIČ: „Juraj Zrunek — autor Harmonie pastoralis?”

esetben („Deus Pater”, „Iesu Christe”) feloldójel van a C előtt (ami érthetetlen, mivel előtte a C nem volt megemelve, tehát felmerülhet bennünk a gyanú, nem volt-e a kéziratban esetleg kereszt a feloldójel helyett), később pedig ugyanannál a dallamrésznel („az út felől”, „és furolyás”) nincsen sem kereszt, sem feloldójel, tehát nincs megemelve a fá fi-re.⁵⁰ Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban további kutatásra szorul. Sajnos a kézirathoz nem fordulhatunk válaszáért, mivel mindezidáig nem került elő, így csak a Pásztor Lajos által közölt változatra támaszkodhatunk.

Bizonyára nem véletlen, hogy e betlehemes misék éppen egy ferences szerzetes tollából születtek meg. Hiszen köztudott, hogy a ferences rend az összes rend közül talán a legszorosabb kapcsolatban állt a néppel, s legjobban hatott annak vallásos életére. Művészi megnyilvánulásaiban is a néphez közeli formákat és módokat kereste.⁵¹ Maga a jászolállítás is ferences szokás, melyet még Szent Ferenc indított el Greccióban. Az, hogy e karácsonyi misék latin ordinárium-szövegébe a szerző népnyelvű betéteket illesztett, kétségkívül azt a célt szolgálta, hogy a hívek számára szemléletesebbé, érthetőbbé, közeli tegye az Egyház egyik legnagyobb ünnepét, Jézus Születését.⁵²

Érdemes még megemlítenünk, hogy Zrunek betlehemes miséivel egy időből ismerünk két kéziratot gyűjteményt, amelyek karácsonyi, többek között betlehemes énekeket is tartalmaznak. Ezek közül néhányat Bárdos Lajos közöl fent említett cikkében.⁵³ Kiegészítheti a képet a ferences színjáték hagyomány, a ferences iskoladrámák vizsgálata is.⁵⁴ Mindezek összehasonlító elemzése szélesebb összefüggésbe helyezheti a pástorjáték s a mise kapcsolatának kérdését.⁵⁵ Ez azonban meghaladja e tanulmány kereteit, így most meg kell elégednünk annyival, hogy kijelöljük a folytatás lehetséges útját.

A következő lapon: Zsolna (Žilina), ferences kolostor (archív fénykép).

⁵⁰ Ld. PÁSZTOR: i.m. 436.

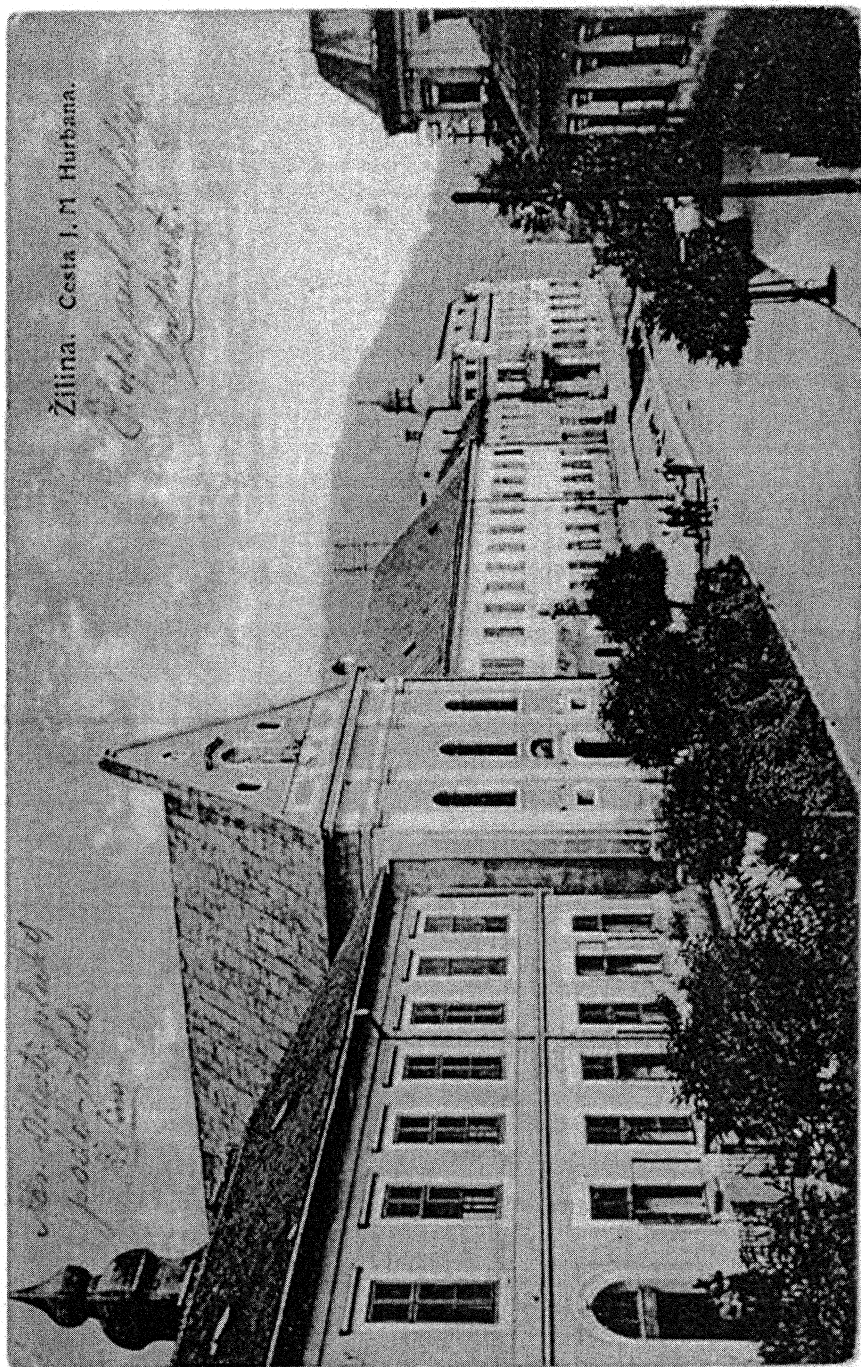
⁵¹ Vö. Alica ELSCHÉKOVÁ: „Štýlové zhody medzi nápevni vianočných piesní a piesňami Paulína Bajana”, in P. Paulín Baján OFM a slovenská hudba, literatúra, jazyk v 18. storočí. Bratislava 1992. 135.

⁵² Ferences forrásokban Európa más részein is találkozunk betlehemes, illetve pástortormiséval. Egy angol betlehemes misét említ PINTÉR Márta Zsuzsanna (vö. i.m. 26). Franz GRATL a bolzanói ferences kolostor kézíratairól szóló tanulmányában egy ismeretlen szerzőtől származó latin-német pástortormisét ismerteti, amely szerint sok párhuzamot mutat Zrunek első karácsonyi miséjével: „Franziskanische Weihnachtmusik in Quellen aus dem Franziskanerkloster Bozen”, in *Plaude turba pauperula. Franziskanischer Geist in Musik, Literatur und Kunst*. Bratislava 2004. 249–253.

⁵³ Ld. BÁRDOS: i.m.

⁵⁴ Ehhez lásd többek között PINTÉR: i.m.; DEMETER Júlia — KILIÁN István — PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskoladrámák I. (Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. 6/1.)* Budapest 2009.

⁵⁵ Ehhez lásd még: PÁSZTOR: i.m. 418–419; Martin SLIVKA: *Zdaleka ideme, novinu nesieme (Vianočné hry ľudového divadla)*. Bratislava—Chrenovec 1991. 12; KREKOVICHOVÁ: i.m. különösen a bevezetés; BÁLINT: i.m. a „Karácsony böjtje” c. fejezet.

Žilina. Cesta J. M. Hurbana.

Starý Svätý Ján
pauza
1920

Žilina
Hurbana